

շրջափակված զառիթափ հրվանդաններ: Կարելի է ենթադրել, որ այս բոլոր բնակատեղիները պատկանելիս են եղել ցեղակից տոհմերի, որոնց ցեղային ուրույն հատկանիշներով օժտված լուրջ մշակույթը տարածման բավական լայն շառավիղներ է ունեցել: Այս մշակույթը տարածվել է գերազանցապես գետահովիտներով՝ մի կողմից Ազատեի հովտով դեպի Ղազախ (Բաբա-Դերվիշ) և մյուս կողմից՝ Դեբեդի հովտով (Ալավերդի, Շամլուղ, Արդվի, Ունակ) դեպի հարավ գետի (Թրիալեթի-Բեշտաշեն, Ոգնի) և Կուրի հովիտները (Թրիլիսի-Սարուրթալո)¹³:

Վերջին տարիներս վաղբրոնզեդարյան բնակավայրերի մի հարուստ խումբ է նշմարվում Վանի շրջակայքում, որն, ըստ երևույթին, բացահայտում է Հայոց ձորի երկրագործական օաղիսի բարձր զարգացած մշակույթը: Ցավոք, այդ հուշարձանները դեռևս ծրագրված ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել և հրապարակված նյութերը առայժմ գոհացուցիչ համարվել չեն կարող¹⁴:

Վաղբրոնզեդարյան հուշարձանների մեծ թվով և միօրինակությամբ առանձնապես աչքի է ընկնում Արևմտյան Հայաստանի հարբերդ—Մալաթիայի շրջանը¹⁵:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր վայրերում ուսումնասիրված են նաև մի քանի այլ ուշագրավ բնակատեղիներ (Ջրահովիտ, Գառնի, Էլար, Մալաքու, Արևիկ, Կառնուտ, Լենինական և այլն), որոնց մասին կիսովի ստորև:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի հուշարձանների ուսումնասիրության միջոցով ուրվագծվում է իր բազմազանության մեջ միասնական ու ինքնատիպ մի մշակույթ:

2. ՎԱՂԲՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ

Երկրագործություն: Հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված նյութերը պարզորոշ վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնակ ցեղերի հիմնական զբաղմունքը վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում շարունակում էր մնալ երկրագործությունն ու անասնապահությունը: Առաջավոր Ասիայի տերիտորիայում ուշ նեոլիթի և էնեոլիթի ժամանակաշրջանում ձևավորվող վաղ-երկրագործական օջախներից մեկը՝ Հայկական լեռնաշխարհը, մ. թ. ա. III հազարամյակում դառնում է երկրագործության բավականաչափ զարգացած շրջան Հին Արևելքի հյուսիսային ծայրամասում:

Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան բնակավայրերը տեղադրված են գերազանցապես բարեբեր հովիտներում, դաշտավայրային և նախալեռնային շրջաններում: Բնակատեղիների ու նրանց կից ցանքատարածությունների այսպիսի տեղադրությունը լայն հնարավորություններ էր ստեղծում մշակելի հողատարածությունների ոռոգման համար: Արաքս, Եփրատ, Տիգրիս և այլ գետերն ու նրանց բազմաթիվ վտակները պրիմիտիվ ոռոգման անսպառ աղբյուր-

¹³ Տե՛ս է. Վ. Խանգադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, էջ 127:

¹⁴ Տե՛ս Ch. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, էջ 178—187:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193—203:

ներ էին: Նախալեռնային և լեռնային շրջաններում օգտագործվում էին հեղեղատների, լեռնային գետակների ձնհալքի ջրերը: Արարատյան դաշտավայրի, Արագածի, Գեղամադանի (Արմադանի) շրջաններում պահպանվել են ոռոգման հնագույն առուների հետքեր:

Նրկրի բարենպաստ բնակլիմայական պայմանների և պրիմիտիվ ոռոգման շնորհիվ վաղ բրոնզի դարում Հայաստանի երկրագործությունը թանկույտում է զարգացման մի փուլ, որին բնորոշ է տարատեսակ հացաբույսերի ցանքը և բերքի այնպիսի առատությունը, որը կարող էր ապահովել ոչ միայն տեղական համայնքների հիմնական սննդամթերքի պահանջը, այլև աճող անասնապահության կարիքները:

Շենգավթի 1936 թվականի պեղումների ժամանակ № 2 էլոր կացարանի տարբեր հորիզոնների վրա միախառնված վիճակում հայտնաբերվել են ցորենի, գարու և վայրի մոլախոտերի խանձված հատիկներ¹⁶, Լստ պրոֆ. Մ. Գ. Թումանյանի, դրանք կլորահատիկ ցորենի, վեցշարք կլորահատիկ գարու և մոլախոտերի ութ տարատեսակի սերմեր են¹⁷: Այս հացաբույսերը Շենգավթում հայտնաբերվել են զգալի քանակությամբ՝ օջախների մոտ, մեծ կավամաններում և հացահատիկի հորերում¹⁸: Բազմաթիվ հորեր՝ կիսով չափ լցված փրած հացահատիկով, բացվել են էլարի հին բնակատեղիում¹⁹: Ցորենի և գարու այրված հատիկներ հայտնի են նաև Նախիջևանի Քյուլ-թափայից²⁰, Աղստե գետի հովտի Բաբա-Դերվիշ բնակատեղիներից²¹ և այլ հնավայրերից:

Վաղբրոնզեդարյան հնավայրերում հայտնաբերվել են բազմաթիվ գործիքներ, որոնք ծառայել են հողի մշակմանը, բերքահավաքին, երկրագործական մթերքների վերամշակմանը և այլն: Քոսի ճոթերից, Կողրից, Գառնիից հայտնի են մի քանի եղջյուրե բրիչներ, իսկ այլ հնավայրերում հանդիպում են երեքմե սեպածե քարեր (Շրեշ-բլուր, Նախիջևանի Քյուլ-թափա և այլն)²², որոնք կարող էին օգտագործվել որպես խոփի ծայրապանակներ: Փարե խոփերի առկայությունը և բրիչների սակավությունը հաստատում են, որ վաղբրոնզեդարյան Հայաստանում մ. թ. ա. III հազարամյակի սկզբներից, երկրագործության զարգացման նախնական էտապներին բնորոշ բրիչային հողամշակությունը մղվում է երկրորդ պլան, հանդես է գալիս պրիմիտիվ արորը, որի օգտագործումը, խոշոր եղջերավոր անասունների օգնությամբ, հասցնում է արտադրողականության բարձրացման նոր մակարդակի: Լծկան անասունը լայնորեն օգտագործվում էր նաև բեռներ տեղափոխելու համար: Այդ մասին են վկայում

¹⁶ Տե՛ս Ե. Բալթուրյան, Շենգավթի կուլտուրան (ձեռագիր), էջ 35:

¹⁷ Տե՛ս Մ. Գ. Туманян, Культурные растения урартского периода в Арм. ССР. ИАНАОН, 1944, № 1—2, էջ 75—76, 79:

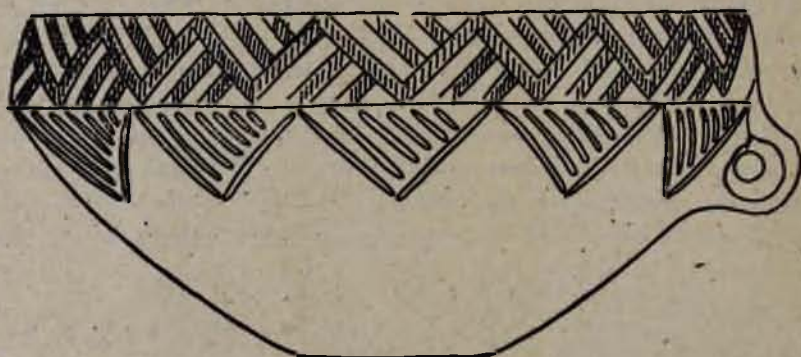
¹⁸ Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, էջ 32:

¹⁹ Տե՛ս Ե. Байдурян, Псевдо-неолитические поселения в Армении, СИИМК, Л., 1933, вып. 1—2, էջ 39, По поводу древней керамики из Шреш-блур, СА, III, 1937, էջ 209:

²⁰ Տե՛ս Օ. А. Абибуллаев, Первые итоги раскопок Кюль-Тепе, Труды Музея истории Азербайджана, т. II, Баку, 1957, էջ 86—87:

²¹ Տե՛ս Բ. С. Исмаилов, Из истории культуры западного Азербайджана, автореферат, Баку, 1967:

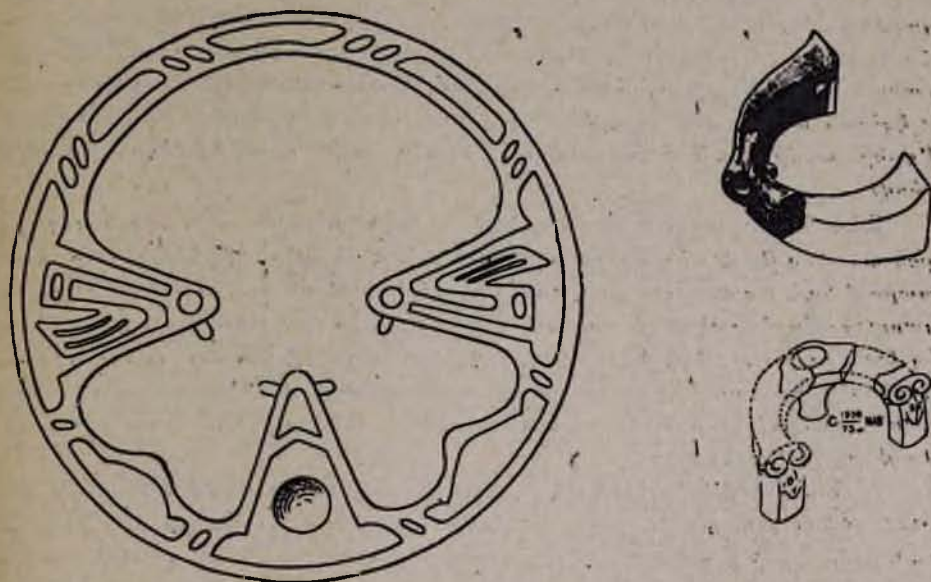
²² Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ պետական պատմական թանգարանի ֆոնդ, ինվ. № 607, 1442/6, 121/10—15:



Սև փայլեցված թառ՝ արտափին մակերեսին նուրբ գծային փորագրությամբ արված
 ճախջերով, ներսից՝ բաց-դեղնավուն հիմնագույնի վրա կարմրագույն արագիլների ու
 օձերի նկարներ. Շենգավիք

հնավայրերում հայտնաբերված եզան արձանիկները՝ վզի վրա լուծն ամրացնելու անցքով և սայլերի կավե մոդելներն ու անիվները, որոնք հանդիպում են ամբողջ Կովկասում և Առաջավոր Ասիայում: Երկրագործության նոր մակարդակին համապատասխան փոխվում և զարգանում են նաև հնձի գործիքների տիպերն ու ձևերը: V—IV հազարամյակների մանգաղների դանականման ներդիրները փոխարինվում են սայրերը մշակած, ատամնավոր ուժեղ ներդիրներով²³, Վերջապես հանդես են գալիս նաև առաջին մետաղե մանգաղները²⁴:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի բազմաթիվ բնակատեղիներում նկատելի է երկրագործական մթերքները վերամշակող գործիքների՝ սանդերի, սանդկոթերի, տարբեր տիպի տրորիչների և աղորիքների քանակական ու որակական խիստ աճը:



Կավե օշախ, պատվանդաններ. Շենգավիթ

Պրիմիտիվ ոռոգման կիրառումը, անասնապահության զարգացումը, երկրագործության մեջ խոշոր եղջերավոր անասունների օգտագործումը և գյուղատնտեսական գործիքների կատարելագործումը հանգեցնում են արտադրողական ուժերի և հասարակական արտադրության զգալի վերելքի, նախնադարյան համայնքի բարգավաճման ու նրա մշակույթի ծաղկման: Հայաստանի նախնադարյան երկրագործությունը իր զարգացման տեմպով անցնում է Կովկասյան և առաջավորասիական նույն կացութաձևով ապրող շատ ու շատ շրջաններից, սակայն հասկանալի պատճառներով ետ է մնում Հարավային Միջագետքի և Եգիպտոսի պետական զարգացման շրջանը թևակոխած երկրների համեմատու-

²³ Տե՛ս է. Վ. Խաճողյան, Հետախուզական պեղումներ Կիրովականի մերձակայքում, Տեղ. շրջան, 1962, № 5, էջ 81—82, նկ. 3, Խ. Ստեփանյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. 1, աղ. 18, նկ. 33:

²⁴ Տե՛ս Բ. Մ. Արաքելյան, Гарни, I, Ереван, 1951, էջ 25, նկ. 12:

թյամբ, Երկրագործության զարգացման այդ նույն օրինաչափությունը դիտվում է նաև Հարավային ու Արևելյան Միջին Ասիայում, Իրանի հյուսիս-արևմտյան մասերում, Առաջավոր Ասիայի մի շարք այլ շրջաններում և նույնիսկ Հյուսիսային Միջագետքում: Երկրագործության զարգացման համեմատաբար դանդաղ տեմպերը պետականություն չունեցող երկրներում բխում էր կանոնավոր ոռոգման սխեմանի բացակայությունից և համապատասխանորեն անդրադառնում էր նաև երկրի հասարակական զարգացման վրա:

Տափաստանային գոտու պայմաններում, առանձնապես աֆրիկա-ասիական մեծ գետերի հովիտներում, երկրագործության զարգացումն ընթանալով կանոնավոր ոռոգման և ագրոտեխնիկայի համեմատաբար բարձր մակարդակով, վաղդասակարգային հասարակության ու պետականության ծագման հիմք դարձավ Հին Արևելքի առավել զարգացած երկրներում²⁵: Այդ է պատճառը, որ Հայկական լեռնաշխարհում, Կովկասում, Հյուսիսային Միջագետքում, Միջերկրական ծովի Արևելյան ափերին, Իրանում, նույնիսկ հեռավոր Հնդկաստանում և էգեյան աշխարհում զգացվում էր շումերական մշակույթի ուժեղ ազդեցությունը՝ անմիջական փոխառումների, մշակութային ու տնտեսական կապերի ձևով:

Անասնապահություն, ոռոգգություն, ձկնորսություն — Վաղբրոնզեդարյան տնտեսության մեջ, երկրագործության հետ մեկտեղ, կարևոր դեր էր կատարում նաև անասնապահությունը: Երկրագործության համեմատաբար բարձր զարգացումը մշտական ու հուսալի կերի բազա էր ստեղծում խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների համար, իսկ երկրագործության մեջ սրանց օգտագործումը նպաստում էր աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը: Բացի դրանից, անասունների առկայությունը բնակչությանն ապահովում էր մսով ու կաթնամթերքով:

Բազմաթիվ հնավայրերի պեղումներով հայտնաբերված մեծաքանակ նյութերի մեջ հանդիպում են խոշոր ու մանր եղջերավոր կենդանիների, ինչպես նաև ձիու, խոզի և շան ոսկորներ: Հայտնաբերված եզան, կովի, գոմեշի ոսկորները պատկանում են գերազանցապես ցածրահասակ կենդանիների, որոնք առաջիմ կրում են իրենց վայրի նախադններից ժառանգած շատ շատ²⁶: Պետք է ենթադրել, որ անասնապահության զարգացման նման մակարդակը լավագույն դեպքում կարող էր ապահովել սոսկ տվյալ համայնքի պահանջները. անասնապահական մթերքների առատության և հավելյալ արտադրանքի կուտակման հնարավորությունները բացակայում էին վաղբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման գրեթե ողջ ընթացքում: Այդ շրջանի վերջում միայն նկատելիորեն աճում են մանր եղջերավոր անասունների հոտերը, որոնք կազմված էին գերազանցապես ոչխարներից և այծերից: Մանր եղջերավոր անասունների գլխաբանակի մեծ աճը միջին բրոնզեդարի սկզբում հանգեցնում է բուլվորական անաս-

²⁵ См. В. М. Массон, Земледелие первобытного и раннеклассового общества (Тезисы доклада на бакинской сессии археологов), 1965.

²⁶ Ոսկրաբանական նյութի ուսումնասիրությունը կատարվել է Ս. Դալի և Ս. Մեծերմյանի կողմից տե՛ս С. К. Межлумян, Крупный рогатый скот из энеолитического поселения Шенгавит, Изв. АН Арм. ССР, т. 3, 1954, № 6.

նապահության՝ հասարակական արտադրության նոր, ավելի առաջավոր ձևի զարգացման²⁷։

Որսորդության զգալի տեսակարար կշռի մասին են վկայում ազնիվ եղջերուի, վայրի այծի, կիտարի, նապաստակի, լեռնային կաքավի և այլ կենդանիների ու թռչունների ոսկորները։ Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ոսկրե, բարե և մետաղի մի շարք զենքեր՝ վանակատե, կայծքարե և ոսկրե նետասլաքներ, տեգի բրոնզե ծայր, քարե գուրզ և այլն, որոնք օգտագործվել են որսորդության մեջ։ Որսը մարդուն տալիս էր միս, մորթի, մուշտակ, կաշի և այլն։

Հայտնաբերվել են նաև ձկների ոսկորներ և ձկնորսական գործիքներ՝ սուզանիկներ-ծանրոցաքարեր և այլն։

3. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՂԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Խեցեգործություն։ Տնտեսական հիմնական ճյուղերին առնթեր զարգանում է արհեստագործությունը և առաջին հերթին՝ խեցեգործությունը, որն անմիջականորեն կապված էր երկրագործության ու անասնապահության մթերքների պահպանման, վերամշակման, տնային տնտեսության այլևայլ կարիքների հետ։ Հայաստանի մ. թ. ա. III հազարամյակի մշակույթի ամենաբնորոշ տարրը խեցեղենն է՝ իր ինքնատիպ ձևերով ու հարուստ զարդանախշերով։ Բրուտները կավից պատրաստում էին տնտեսական ու պաշտամունքային իրեր՝ հսկա կաթսաներ, բազմազան ամանեղեն, կափաղիչներ, պատվանդաններ, օջախներ ու նրանց տարատեսակ հենակներ, պղնձե իրեր ձուլվելու կաղապարներ, մարդու և կենդանիների արձանիկներ։

Ամանեղենի գերակշռող մեծամասնությունն ունի սև փայլեցված մակերես և գունավոր, սովորաբար կարմրավուն աստառ. երբեմն հանդիպում են գորշ, վարդագույն և մոխրագույն մակերես ունեցող ամաններ։ Սրանք բոլորն էլ պատրաստված են ձեռքով և լավ թրծված են հատուկ հնոցներում։ Ապշեցուցիչ տպավորություն են թողնում լայնակոս, ռեխիֆ, ռեխիֆ-ներձկված, ներձկված ու գծային բարդ ու հարուստ զարդանախշերի հորինվածքները, որոնք կատարվել են դեռևս չթրծված, թաց կավի վրա՝ սեղմելու, գծելու և փորելու եղանակով։ Զարդարված է կավամանի միայն մեկ երեսը։ Գծային զարդանախշերը իրենց բնույթով երկրաչափական են (եռանկյունիներ, ուղրանախշեր, գծածածկ և կետածածկ զիգզագ ժառանգներ և շեղանկյուններ)։ Խոր լայնակոս զարդանախշերի մոտիվներն են պարույրները, նրանցով և համակենտրոն շրջաններով կազմված հորինվածքները, ինչպես նաև բուսական զարդանախշերը։ Ներձկված զարդերը հիմնականում արտահայտվում են շրջանաձև կամ ձվաձև փոսիկներով։ Զարդանախշերում գերիշխողը գալարանախշն է, որը հանդես է գալիս ինչպես մեկուսի, այնպես էլ տարբեր համադրություններով։ Բնորոշ են նաև թռչնաձև զարդանախշերը²⁸։

²⁷ Անասնապահության զարգացման կիսաքաղաքական ձևի զարգացման մասին տե՛ս Ե. Ե. Пюгровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII, 1955, էջ 6։

²⁸ Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի ռառամասիրումը տե՛ս է. Վ. Խանգոյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, էջ 61—81։